

Milli dilimize eýelik kylaýlyň

(Awestanyň dili barasynda kalam agyz söhbet)

Zerdüşt

Milli kimligimiziň esasy daýaçy hem sütülerinden biri bolan aýdan ary, suwdan dury süýji dilimiziň düýp-köki barasynda ýazylan ylmy işleriň juda azdygyny, hem-de işleriň köpüsi diýen ýaly milli dilimiziň gelip-çykyşyny diňe orta çaglara degişli edip goýandygyny aýdasymyz gelýär. Bu makalada dilimiziň asyrlaryň çuňlygynda dörändigi barada gadymy tekstlerden Zoraistleriň (Zorwan-Zerdüşt) dini kitaby Awesta salgylanyp, deliller görkezmäge syýnanşýarys.

Türkler bir hudaýly dine ynanmazdan öň, tebigatdaky dürli närseleri mukaddes saýyp, olara çokunypdyrlar. Häzirki zaman ylmy dili bilen aýdylanda Türkleriň ilkinji dini ynançlary: Totemizm, Animizm we naturalism bolupdyr. Tebigatdaky dürli haýwanlar we ösümlükler, umuman ynsan ruhuna täsir galdyryan zatlar mukaddes saýlyp, umumy halkyň ynanjyna giýrip başlapdyr.

Asyrlar boýy Türk boýlarynyň (şahalarynyň/tireleriniň) arasynda şamançylyk bolsa Animizm we Naturalizmiň esaslaryna daýanyp ýüze çikypdyr.

Budizm, Manihaizm, Taoizm ýaly ýazga geçen we olary esaslandyran kişiler bolan dinler we mezhepler hem şol tebigi fakturlara daýanyp başlan düşüňjelerdir.

Türkleriň «oda» goýýan uly hormaty, Zerdüşt tarapyndan gurlan Mazdaýizm diniň esasy bolupdyr. Şoňa görä Türkleriň ynanan ilkinji

dinleri köphudaýlykdan, ikihudaýlyga soň birhudaýlyga çenli uzanypdyr. Politheist (köphudaýlyk) dinlerde köp taňrylar, Dualist(ikihudaýlyk) dinlerde bolsa bir-birine garşy duran iki hudaý görünýär.

Dualist dinlerden bolan Madaýizme görä, ýagşylyga ýolbaşçylyk eden «Hürmüz» bilen erbetligiň wekili bolan «Ahrimen» bolupdyr. Hürmüz ýeketaňry bolan Ahurmazda hem wekilçilik edeýänmiş. Manihaýizma görä, ýagşylyk hudaý «Nur» bilen erbetlik hudaý şeýtan söweşýärler.

Şamanyzmda hem gök we ýagşylyk taňrysy «Ülgen» bilen ýer astynda ýaşayan erbetlik taňrysy «Ärlik» han bir-birine garşy durýarlar. Bu ynançda ilkinji baş Taňry bolan «Gara han» Taňryny «Ülgen» hökmünde görüýär.

Türkleriň şeýle dürli dinlere ynanmalary, ýaýlyma goramak, göçmek, maldarçylyk , awçylyk ...ýaly şertler bilen düşünmek bolar.

Bu makalada bir Zuraistrizm (zertüşt) dini hakynda durup geçmekçi.

Zertüşt adynyň gelip çykyşy: Dilçiler muňa iki hili düşündiriş beýärler; birinjisi köp düýeli (zer = köp, zer däli=baryp ýatan däli, zer baý= aşa baý sözler bu günki Türkmençämizde ulanýarys, alman dilinde zher = köp manysynda zher good- örän oňat) düşt bolsa düýe(serediň Moin sözlügi. Tahran 1371). İkinji many bolsa zer = sary diýen sözden ugur alyp, sary ýagyz adam diýip düşündirilýär.

Zerdüşt diniň ojagy: Oda çokunylýany üçin, ybadathanalarynda mydama ot ýakylýan bu dini ynanç üçin ýangyç esasy rol oýnamaly, şoňa görä Balkan daglarynyň üstünde iň gadymy ybadathana tapylypdyr. Sebäbi bu töwerekde nebit palçygy köp bolupdyr diýip, Türkmenistanly arhiolog alymlar aýdýar. Zerdüštiň biziň eýýamymyzdan 600 ýyl öň ýaşandygy çak edilýär.

Zerdüşt dininiň mukaddes kitaby Awestanyň diliniň Türkmen dili bilen ýakynlygy barasynda käbir alymlar öz ylmy işlerinde agzaýarlar. Bu barada edebiyat we teater ugrundan birnäçe işler bitirip özünden at galdyran Türkmensähraly ildeşimiz *Aýmuhommet Aýmuhommediň* Eýranda Azarbaýjan dilinde çap bolan "Ýol " jurnalynda (tomus 96) ýazan makalasyndan bu barada gymmatly maglumat beripdir. Bu ýerde

şol makalanyň Türkmençe terjimesi, kä bir düşündrişi bilen okyjylaryň dykgatyna hödüleýäris.

Awestada Türkmenistandaky "**Hua-nires**" (häzirki Hywa) we "**Margiýana**" (häzirki Mary) ýaly şäherleriň ady agzalýar. Bir rowaýata görä *Zerdüştiň doglan ýeri Mary diýlýär*. Zoraism/zerdüştilik aslynda ondan öňki "**Mitraism**"(güne çokunmak) esasynda döreyär. **Mitra** Türkmen dilinde Taňry, taň, daň, ýagtylyk we güneş manysyny aňladyp, bu sözler bilen baglansyklydyr. Zoraistlaryň/zerdüştleriň "**Ahur-mazda**" اهورمزدا sözi aslynda Taňry diýmekdir. Türki diliniň 5-6 müň ýylyň dowamynda üýtgändigini nazara alsak, bu söz ynsany ýaradan "ak yşyk ýa-da ýaradanyň ak ody" manasyndadyr. Şoňa görä *Awestanyň diliniň bu günki Türkmen diliniň gramatikasyna örän ýakyn diýmäge esas bar*. Bu barada Awestadan alnan şu mysala) üns bereýliň:

" **Eý-ir ýema üşü**"

Bu günki Türkmeçede: "**ig/ ýeg ärler oň üçin üýşýä**":

Awestada	eý-ir	ýema	üşü
Türkmençe	ig är	eýme	üýşýä

Görşümüz ýaly bu sözler, Türkmençedir, emma özlerini Awestanyň ýeke-täk myýrasdary saýyp gelýän parsalaryň diliniň golaýyndan-dan hem barmaýar. Eýranda pars şaunizminiň öňe sürlýän döwründe *pars dilçileri Awestanyň tekstini başardykça Türki äheñinden daşlaşdyrmaga syýnaşyp gelýärler*. (käbir sözlüklerinde *gahryman قهرمان sözüni üýtgedip kahrman كهرمان görnüşinde ýazyp, onuň Türkçe sözdigini inkar etjek bolýarlar*)

Ýene bir mysal: "**İster**" (abadanlaşdyrmak) we "**Apstek**"[Ap-istek] ýagny "ululyk islemek" sözlerini alyp göreýliň :

"Ap"(ýokary, uly), "istaw"(istek)dir. häzirki Türkmen dilinde "aba"(aga) sözüdir. Parslar bu sözi bizden alyp, ony (aba we ejdad اجداد -آبا /arkalar) sözünde ulanýarlar. "ap" sözi häzir bizde sypaty güýçlendirýän goşmaça hökmünde "ap-assa"(örän ýuwaş), "ap-aýry", "ap-ak" ýaly sözlerde gelýär. Parslardaky "hosten"(islemek خواستن) sözi iki sany Türki sözden dörändir (hoz/hod+isten). Hoz(خود/خود) bolsa "öz" sözüniň degşen görnüşidir (öz+isteg) .

Awestada sözüň başynda gelip, ol sözi negatiw manasyna öwürýän "An" sözi hem bu günki Türkmen dilinde ulanhlýar. Meselem: Awestadaky "anap" (suwsyz/gurak), "An-ahita" (آناهیتا (آنا- انه) (päk, arassa) sözeri bu günki Türkmençede "an-ap" (aşgarsyz/garyndysyz= arassa) sözünde bar. "ap"(häzirki hapa, zibil) sözüni parslar bizden alyp, ony "khäfe"(خف) (demigmek/ bogulmak) manyda ulanýarlar. Zoraistlaryň bir Tañrýsy saýylýan "Ana-hita"(süýtdeň gandyran beslän ene) hem biziň "ene" sözümidir. "Aparwiz"(uly ýeňiji) hem Türkmençedir (ap, uly/beýik we arwiz bolsa uran, ýeňen) manasyndadyr. (Bu günki parsçada Perwiz پرویز)

"Ariýanwiç" (gadymy Eýran ady) hem Türkçedir. "Ary" (arassa/är), "ýan" (tarap, bir ýan= aşak ýan, ileri ýan we ş.m), "wiç" ýa-da "wik" , "ik/ig" sözüdir, jemläp aýtsak "Ariýanwiç(ärleriň ýurdy) diýmekdir. Bu Eýran ýurdy, ariýailer gelmezden 3 müň ýyl öň İlamit, Kaspit, Lulubi we Gutiýan Türkliriniň ýurdydygy barasynda maglumatlar bar. "Ferdusy" öz şahnamasynda birnäçe Türki halky sanap, olaryň "Hosro şaha ýazmagy öwredendigini agzaýar:

که به خسرو نبشتن آموختند...

Awestada beýan edilen altyn, kümüş, göwher we gymmat bahaly daşlardan bina edilen "Güňg-dej"(گنگ دژ (ajaýyp gala) hem Türkmen dilinde bar bolan "geň" sözündir.

Awestada ilkinji adam hasaplanan "Kiýo-mers" کیومرث iki sany "kiýe/ kök=gök" (asman), "mert=adam" ýagny "asmandan inen ilkinji adam" sözlerinden emele gelendir, bu söz hem Türkmençedir.

Mitraisim (güneşe çökünmek) dininiň ýolbaşçysy "Key-kawus" کیکاوس (ol Awestada Köýki-usan görnüşinde gelipdir. Soň bu at Keykawus-a ütgedilipdir, "Köýki-usan" bolsa "Gökde uçan" sözündendir. Bu adam öz döwründe yedi ülke bilen yedi asmana höküm sürmek isläpdir. Rowaýatlara görä ol kiçi bir gaaýýan jisim ýasap gökde uçupdyr, şoňa göre oňa "gökde uçan" dilipdir. Araplarda "ç" sesi bolmansaň, soň bu "uçan" sözi, "usan" sözüne öwürlen bolmagy-da ahmal.

Awestada ilkinji patyşa saýylan **"ýe-im hyşat"** (ony parslar Jemşide ütgedipdirler). **"ýe-im hyşa-ediyu"** ýagny **"ýygym guşatmak, bu günki Türkmençede: ýygnanyp/ toparlanyp) hyşatmak (guşatmak/ غاباماق hökümet etmek) diýmekdir.**

Awestanyň goşgulary dilýän **"Kiçi Awestanyň" Esa-ahu** (ýalňyz başlyk) goşgusyny alyp göreýliň:

"Ýe-im derigo biýu dedat"

Awestada	ýe-im	Derigo	Biýu	Dedat
Türkmençe	ýygym	durşy	beýik	Doguş

Bu goşgynyň hem pars dili bilen düýp-göter baglansygynyň ýokdygy görünip dur.

Kiçi Awestada günde baş wagt aýdylýan dogalaryň başynda **"hoşno-süre Ahurmezda"** sözlemi gelyär. Bu **"döwrany hoş geçir Ahurmazda [Taňrh]"** sözüdir.

Awestada baş wagtky dogalryň aýdylýan wagtyny şeýle bölýärler:

1. **"Uşehin"** (gije ýarydan gündogara çenli). Bu söz aslynda **"uşahin-aý"** ýa-da **"uçagan aý"** bolmaly (aý sözi, ýagtylyk, yşyk manasyndadyr).
2. **"Hawan"** (gündogardan, günorta aralygy) bu söz aslynda **"haw-awaney"** ýagny **"onuň [günüň] abanmagy/ häkim bolşy, ýokary galmagydyr"**. Biziň **"anna"** sözüimiz, (anna günü) Awestada **"angeh"** görünüşinde beýan edilipdir.
3. **"Repiton"** (günorta). Ol aslynda **"Repi-söýen-aý"**dyr. Türkmen dilinde başda gelyän **"R"** sözünüň başyna **"E"** goşulýar (Rejep-Erejep, radio, eradio we ş.m). Bu söz, **"ar-apy-söýen-aý"** bolmaly. **"ar/ara"** Türkmençede **"orta"** diýmek we **"ap"** bolsa başda aýdyşymyz ýaly **"uly/ ýokary"** manasyndadyr, jemläp aýtsak **"ýokaryny/ asmany söýen yşyk"** diýmekdir.
4. **"Özyerin"** (ikinni/ikinin).Aslynda **"ýüzi ýaýran aý"** diýlip Awestada beýan edilen bu söz **"ýüzi ýaýran aý/yşyk"**dyr. Günüň ýüzi ikinnler ýaýraň bolýar.

5. "Öýsürsürüm" (arassa goşgularyň aýdylýan çagy/agşamara). Bu söz aslynda "Öýe esrik sürüm"dir. Çopanlaryň mallaryny ýagşy otladyp, esredip, öýe döňän çagydyr.

Görşümüz ýaly baryp ýatan gadymy hem gymmat hazynamyz barka başgalaryň, ýatlaryň diline daýanmaga hiç geregi ýok. Şoňa görä öz dilimizi, medeniýetimizi doly hem dogry öwrenmek wajyýp mesele bolup durýar, ýogsa ol baýlygy elden berdigimiz bolar. Taryhda muňa mysallar bar. Sebäbi milli baýlygymyza eýe çykmasak, oňa başgalaryň eýe çykjagy ikujsyzdyr.

Akmyrat Gürgenli